

Tusculum

2024
SOLIN-17

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Tonći Čićerić

Glavni urednik

Marko Matijević

Uredništvo

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Dino Demicheli
Josip Dukić
Arsen Duplančić
Miroslav Katić
Dražan Maršić
Ivana Odža
Michael Ursinus

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Izrada UDK-a

Iva Kaić

Tisak

Jafra Print d. o. o.

Naklada

500 primjeraka

Izdavanje časopisa novčano podupire Grad Solin.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

17

Solin, 2024.

Sadržaj

7-14	Dino Demicheli	Nadgrobní titul obitelji <i>Trosius</i> pronađen u zapadnim salonitanskim bedemima
15-32	Irena Radić Rossi – Alice Lucchini	Drugi rimski brod na Trsteniku u Kaštel Sućurcu
33-41	Inga Vilogorac Brčić	<i>Matres Delmatarum</i> Kult Velikih Majki u Saloni
43-63	Luka Donadini	Religija, kult i moralnost u Saloni (III) Etička misao u nadgrobnome natpisu
65-85	Nada Topić	Prilog poznavanju povijesti knjižnica i čitaonica na području Solina
87-101	Marko Matijević	Građa iz solinske povijesti (II)
103-119	Blanka Matković	Djelovanje poslijeratne protukomunističke »reakcije« u Solinu kroz UDB-in dosje Živka Grubića (1950. – 1952.)
121-150	Žana Medved – Marko Matijević	Solinske teme na filatelističkim izdanjima Hrvatske pošte
151-180	Mirko Jankov	Iz repertoara Pučkih pivača Gospe od Otoka – Solin: Osam reinterpetiranih napjeva
181-190	Ivana Odža	Izvandomovinska čežnja Duške Crmarić Tomašić
191-192		Naputak suradnicima <i>Tusculuma</i>

Ivana Odža

Izvandomovinska čežnja Duške Crmarić Tomašić

Ivana Odža
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
Poljička cesta 35
HR, 21000 Split
iodza@ffst.hr

Duška Crmarić Tomašić¹ (1952.) hrvatska je izvandomovinska književnica koja se, uz ostale književne oblike, okušala i u pisanju putopisne proze. Njezini putopisni zapisi *Putosnovice I.* i *Putosnovice II.* rezultat su australskoga putovanja koje je irelevantno bez uspostavljanja veze s prostorom domovine. Solin, njezino rodno mjesto, u autoričinoj domovinskoj slici značajna je točka. Ukupno gledajući, književna komunikacija s domovinom počiva primarno na čežnji za ostavljenim prostorom, što je značajna odlika emigrantske književnosti. O prostoru domovine stoga se može govoriti kao o zamrznutom mjestu s kojim se uspostavlja imaginarna, dekonstruirana veza proizašla primarno iz nostalgičnoga autoričina raspoloženja. Realni prostor tako postaje nova stvarnost. U ovome će se radu na primjeru triju književnih tekstova Duške Crmarić Tomašić, a u kontekstu hrvatske putopisne proze, razmatrati pripovjedni prostor domovine, s osobitom pozornošću usmjerenom na imaginiranje prostora Solina, njezina rodnoga mjesta. Temeljem teorijskih zaključaka o emigrantskoj književnosti, o putopisnoj prozi i teoriji o postmodernome prostornom obratu, zaključuje se da putopisna proza Duške Crmarić oblikuje mitsku, dekonstruiranu sliku stvarnoga prostora rodnoga mjesta oblikovanoga čežnjom, čime se paradigmatki uklapa u hrvatski emigrantski književni korpus.

Ključne riječi: čežnja, domovina, emigrantska književnost, prostorni imaginarij, Solin

UDK: 821.163.42.09 Crmarić Tomašić, D.

Pregledni članak
Primljeno: 12. srpnja 2024.

Uvodna razmatranja

Putopisna književnost posljednjih je desetljeća doživjela ekspanziju pa je postala predmet interdisciplinarnih istraživanja koja često, riječima Deana Dude,² rezultiraju »epistemološki-popularnom varijantom 'loše beskonačnosti'«. Izostanak sistematičnosti u analizi putopisne hiperprodukcije rezultira određenim teškoćama u jasnome određenju žanra. Ipak, moguće se složiti s činjenicom da je autorovo ovjeravanje »stvarnosnoga«, realističnoga putovanja najznačajnija odlika putopisa. Duda³ putopis smatra »najzahvalnijim žanrom« u odnosu kulture putovanja i književnosti, ali iz književno-povijesnoga pristupa putopisu iščitava i niz problematičnih mjesta koja propituju njegov književni status, o čemu će nadalje biti govora.

Cilj je ovoga rada predstaviti doživljaj domovine, s posebnim osvrtom na rodno mjesto, Solin, u putopisnoj prozi i jednoj pjesničkoj zbirci Duške Crmarić Tomašić. Uz pomoć teorija o prostornome obratu, analizirana književna djela razmatrat će se u kontekstu hrvatske putopisne tradicije te u kontekstu hrvatske emigrantske književnosti.

Putopisna proza

Književne karakteristike putopisa u različitim povijesnim odsječcima nisu bile iste. Putopis se, stoga, često doživljava graničnom književnom vrstom. Činjenica da je tradicionalno uvijek bio marginaliziran u odnosu na druge epske, lirske i dramske vrste,⁴ suprotna je činjenici da

1 Kratku bilješku o autorici donose K. Krešić Šesto – J. Lasić 2022, str. 146-147. Autorica je djelovala i pod prezimenom Crmarić-Salečić, a u pojedinim se zbirkama pojavljuje i kao Duška Crmarić Salona. Autoričini književni interesi uglavnom obuhvaćaju poeziju i kraću prozu. Njezine *Putosnovice I.* i *II.* dvodijelni je prozni putopis.

2 D. Duda 2012, str. 10.

3 Isto, str. 40.

4 D. Duda 1998, str. 326.

se u određenim povijesnim i književno-stilskim razdobljima pokazao plodonosnim književnim žanrom, pogodnim za oslikavanje ključnih ideja određenoga razdoblja. Samo 19. stoljeće smještalo ga je na književni rub, smatrajući ga tek vježbom za pisanje ozbiljne književnosti,⁵ ne uočavajući da je upravo »vježba« odigrala »ispitnu« ulogu vremena.

Bez obzira na takav granični status putopisne proze, moguće je izdvojiti nekoliko ključnih točaka žanra. Jedna je od njih premještanje, shvaćeno u vrlo širokome smislu riječi.⁶ Premještanje podrazumijeva postojanje prostora. Citirajući Pierrea Francastela (1974.) Duda⁷ podsjeća na prostor kao konstrukt, proizvod koji stvaraju jedino ljudi, stoga se prostori mogu rađati i umirati u skladu s »novom mjerom svijeta«:⁸ »U nekoj vrsti metaforičkoga prijenosa mogli bismo reći da kad se god promijeni 'mjera svijeta', mijenjaju se i uvriježene kulturne hijerarhije, ali, naravno, vrijedi i obrnuto.«⁹ Michel Butor iterologiju, premiještanje, usko povezuje s književnošću¹⁰ koja postaje posrednik u reprezentaciji prostora i koja »nikad nije hladni izvještaj«, nego utječe na način na koji sam pripovjedač, ali i recipijenti doživljavaju određeni prostor. »Prostori stječu personalnost, reputaciju i priču kao posljedicu načina na koji su oslikani i zatim reagiraju na znanje ostvareno tom slikom«.¹¹ Prostor domovine u prozi i poeziji Duške Crmarić Tomašić tako postaje čežnjom oblikovan prostor, stvarnost za koju je upitno koliko je bliska realitetu toga prostora. Sličan je obrazac Katarina Luketić¹² primijetila u predodžbi Balkana koji se kao kulturološki pojam, primjerice, odriče Grčkoj kada se želi istaknuti njezin doprinos u antici, a iznova joj se pridaje kada se želi istaknuti neorganiziranost i korumpiranost suvremene Grčke. Upravo je takav identitetski dualitet primjetan i u odnosu književnoga subjekta Duške Crmarić Tomašić prema domovini. Kao što je Balkan potreban eurocentričnoj percepciji svijeta kao suprotnost miroljubivoj i civiliziranoj slici koju želi stvoriti o sebi,¹³ tako izvandomovinska čežnja autorskoga subjekta kreira sliku o domovini kao boljem mjestu od onoga na koji je autorski subjekt trenutno izmješten. Čežnja

potaknuta odvojenošću od fizičkoga prostora domovine koji implicira i niz osjetilnih i emocionalnih podražaja, rezultira dekonstrukcijom domovine »kakve nema nigdje«, bolje od one s kojom je uspostavljena »prisilna« povezanost. Odabrana ili prisilna izmještenost uvijek sadrži u sebi kategoriju primoranosti i apsolutnoga nepristajanja. Upravo je putopisna književnost okvirno od sredine 19. stoljeća afirmirala i pozitivnu, privlačnu, egzotičnu stranu balkanskoga prostora, prostora tzv. dobrih divljaka, herojskih gorštaka¹⁴ koji su često mitska točka iz koje se crpi i suvremena imagološka predodžba Balkana koji ima ono što Europa nema, što Katarina Luketić iscrpno analizira, ali bi ovaj rad odvelo u nepotrebnu širinu. S obzirom na asocijativni karakter putovanja kojim se prostor doživljava, gotovo svim osjetilima, nije neobičan raznolik karakter putopisa kao književnoga žanra. Nije neobično da putopis u sebi sadrži i neke žanrove koji u književnoj teoriji funkcioniraju samostalno:

»Žanrovska raznolikost hrvatskoga romantičarskog putopisa, odnosno njegova česta hibridna pojavnost (dopis prijateljski, pismo, dnevnik, izvještaj, memoari) može se djelomice objasniti snažnom povezanošću pripovijedanja i putovanja. Tu ćemo vezu bolje razumjeti ako putovanje – uz neobaveznu pripomoć jedne stare Braudelove ideje – odredimo kao tematsku strukturu dugoga trajanja u povijesti pripovjedne književnosti. Rijetko koja književna tema pokazuje takav stupanj povijesne otpornosti. Mijenjaju se razdoblja, žanrovske hijerarhije i književne mode, a putovanje je uvijek među najfrekventnijim temama.«¹⁵

Temeljem naznačenih karakteristika (premještanje, narativnost, žanrovska hibridnost), Duda putopis prvenstveno određuje tematski kazavši:

»[putopis] je književna vrsta tematski oblikovana vjerodostojnim putovanjem subjekta diskurza (putnika, promatrača, putopisca) koji pripovijeda zgrade na

5 Isto, str. 327.

6 Usp. D. Duda 2012, str. 11.

7 Isto, str. 14.

8 Isto prema Francastel, str. 14-15.

9 D. Duda 2012, str. 15.

10 Isto, str. 16.

11 Isto prema Shurmer-Smith, str. 35.

12 K. Luketić 2013, str. 15.

13 Isto, str. 17.

14 Usp. isto, str. 32.

15 D. Duda 1998, str. 332.

putu, opisuje prostore kojima putuje i mjesta na kojima boravi, iznosi svoja zapažanja o ljudima koje na putu susreće, njihovim običajima i načinu života te počesto kulturnim i umjetničkim znamenitostima krajeva u kojima se zatječe.«¹⁶

S obzirom na način jezičnoga oblikovanja, Duda razlikuje putopise koji su bliži književnosti i one koji se jezičnim oblikovanjem od nje udaljavaju:

»lako se u strukturu putopisa uključuju različiti oblici izražavanja (znanstvene rasprave, esejistika, pripovijesti, poezija) kojima je funkcija nadogradnja osnovne strukture putovanja, putopisna se obrada – prema dominantnom tipu diskurza, putopiščevoj namjeri i unaprijed zadanoj ulozi koju ima u određenoj kulturi – može podijeliti na općekulturnu (turističku, izvještajnu, znanstvenu) i umjetničku (književnu).«¹⁷

Temeljnu razliku među njima vidi u činjenici da se »u središtu književnih putopisa nalazi (...) subjekt putopisnoga diskurza, njegova moć opažanja i (...) jezično oblikovanje, dok bi putopisi izražajno bliži izvještajnom ili pak znanstvenom načinu u prvi plan postavljali predmetnost svijeta«. ¹⁸ Putopisna fikcionalnost, nadalje ističe Duda, ¹⁹ usprkos putopisnoj narativnosti, lišena je napetosti »fikcionalnijih« pripovjednih žanrova, pa on govori o putopisnoj »pesudonapetosti«. Vezu s književnošću naglašava i Jadranka Brkić-Vejmelka ²⁰ ističući dojmove, stavove i razmišljanja autora koji čine subjektivnu razinu putopisa, posredstvom kojih upoznajemo i samu osobnost autora. U putopisu je tako, bez obzira na visoku razinu stvarnosne utemeljenosti, teško razgraničiti fikciju (imaginaciju) od dokumentarističkoga prikaza. ²¹ Upravo bi narušavanje granice objektivnost – subjektivnost mogla biti točka razdjelnice između putopisa kao književne i znanstveno-popularne vrste teksta.

Hrvatskoj putopisnoj tradiciji Brešić uvjetno pripisuje i Zoranićeve *Planine*, pronalazeći u njima »značajke

putopisnog diskursa«, a početak putopisne tradicije u užem smislu riječi nalazi u *Putovanju k Jeruzolimu god. 1752*. Jakova Pletikosa, dok vremenom pravih putopisa označava 19. stoljeće. ²² lako im je zajednički opis putovanja, ističe različite odlike putopisa: u nekima dominira znanstveno-popularni reportažni pristup (primjerice, u putopisima braće Seljan), kod nekih prepoznaje naglašenu društvenu ulogu (Mažuranićev *Put u Bosnu*), a kod nekih dominaciju lirskoga (Vraz). ²³ Visoka razina literarnosti ono je što putopis čini dijelom književnosti pa tako za Nemčićeve putopise Brešić kaže kako su »zbog putopisnoga subjekta i literarnosti (...) ocijenjeni jednom od najboljih proza našeg romantizma«. ²⁴ Povijesni put hrvatske putopisne proze, ističući njegovim temeljnim karakteristikama vjerodostojno putovanje te pripovijedanje i opisivanje kao glavne literarne postupke, Brešić sažima sljedećim zaključkom:

»U rasponu od nekoliko desetljeća vlastite tradicije hrvatski je putopis u svim svojim inačicama – od crtica i vinjeta, pisama i reportaža do novela i romana – prošao put od prosvjetiteljsko-političke tendencije preporodnoga romantizma, preko realizma i općeg interesa za prozu do moderne i kulta forme. Kao i ostali književni oblici i on je uvelike ispunjavao zadaću što ju je diktirao preporodni proces oblikovanja nacije te se uspio nametnuti kao relativno važan, utjecajan i popularan pripovjedni oblik. U interakciji s ostalim žanrovima, u prvome redu s novelom i romanom, ali i s eminentno znanstvenim i stručnim tekstovima, o početka je (...) žanrovski kontaminiran. To objektivno otežava samu definiciju putopisa, pa je u književnosti sve donedavna kotirao tek kao njezin rubni žanr.«²⁵

Upravo je vjerodostojno putovanje koje uključuje indicije o stvarnome prostoru ono što putopis čini zasebnom književnom vrstom u odnosu na fikcionalno putovanje »bez indicija o stvarnome prostoru koji pripovjedno ovjerava njegov putopisni subjekt«. ²⁶

¹⁶ Isto, str. 333.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto, str. 334.

²⁰ J. Brkić-Vejmelka 2019, str. 86.

²¹ Isto prema Schneider, str. 87.

²² V. Brešić 2015, str. 142-143.

²³ Isto, str. 145.

²⁴ Isto, str. 146.

²⁵ Isto, str. 149-150.

²⁶ Isto, str. 150.

Emigrantska književnost i prostor

Vinko Brešić emigrantsku književnost određuje kao »književnost koja nastaje kada izgubi vezu s matičnom kulturom, a stvaraju je pisci koji su prisiljeni – izravno ili neizravno – napustiti domovinu«. ²⁷ Srećko Listeš nadalje ističe značaj Brešićeva okvira za istraživanje emigrantske književnosti (pitanje terminologije, povijesno-društvenoga konteksta, recepcije u domovini i u novim obitavalištima, suradnje među emigrantima i odnosa djela prema ukupnosti hrvatske emigrantske i nacionalne književnosti), ²⁸ koji ukazuje na kompleksnost teme i teškoća u oblikovanju jasne definicije.

Književno stvaralaštvo Duške Crmarić Tomašić dio je korpusa emigrantske i/ili iseljeničke književnosti ²⁹ koji se još uvijek promatra kao zasebni korpus u odnosu na nacionalnu književnost. ³⁰ Istovremeno, javljaju se mišljenja koja argumentirano zagovaraju stav da se emigrantska književnost treba promatrati kao dio nacionalne književnosti. Milan Bošnjak tako smatra da uspostavom neovisne Republike Hrvatske nestaje temeljni razlog za ovakvu podjelu te da bi s vremenom trebalo doći do spajanja u jedinstven korpus hrvatske književnosti, ³¹ ne negirajući pri tom i pomno analizirajući specifičnosti hrvatske emigrantske književnosti u Njemačkoj. Sličnoga je mišljenja i Srećko Listeš:

»Emigrantska književnost je uspostavljanjem punih veza s domovinskom prestala biti emigrantskom. Mogućnošću izbora obitavališta i prestankom političke prisile, ova se književnost može promatrati kao hrvatska književnost koja je napisana izvan domovine i koja na novi način gleda na domovinsku zbilju drugačije nego što su gledali politički emigranti nakon II. svjetskog rata.« ³²

U nedostatku teorijske stabilnosti navodimo neke od argumenata njezine »zasebnosti«, a jednim od njih mogla bi se smatrati i specifična tematska usmjerenost. Zasebnost te književnosti uvjetovana je i činjenicom da ona sadrži »svojevrsni poetski kompromis satkan od dviju

istodobnih sudbina – iseljenika i doseljenika«, ³³ a koje su značajno određene upravo čežnjom lirskoga subjekta za (zamišljenom) domovinom. Pokušavajući odgovoriti na pitanje pozicioniranja egzilne književnosti u kontekstu književnosti jezika na kojemu nastaje i pitanje »iskaznih potencijala egzila« Boris Škvorc kaže sljedeće:

»Radi se o fikcionalizaciji izvjestiteljskog diskurza i o pojavi usložnjavanja diskurzivnih presjecišta u kojima novinski članci ili radioreportaže zadobivaju karakteristike fikcijskog teksta, udaljavajući se od vlastite forme posredovanja informacije i postajući posredovanjem totaliteta (imaginarnog) svijeta. Ova rubna pojava po mom je mišljenju u izdvojenom egzilnom (a do određene mjere i emigrantskom) diskurzu vrlo važna za tumačenje fenomena izdvojenosti iseljeničkog korpusa i njegovo ne-odnošenje prema dva sustava: onom zemlje domaćina u kojem prostorno nastaje i onom zemlje podrijetla prema kojem se jezično i strukturalno odnosi.« ³⁴

Nadovezujući se na rečeno, Škvorc zaključuje kako je emigrantska književnost »s matičnom hrvatskom kulturom stvorila ne-odnos, više negoli interaktivan odnos, razmjenu i puteve za uspostavljanje međusobnog razumijevanja« i ključno, uzrok tome nalazi upravo u otklonu od stvarnih fikcionalnih žanrova:

»(...) mislim da se izvandomovinski kut uvida u kompleksnost čitava sustava krije upravo u tekstovima koji po svojoj prirodi i izvanjskim stilskim osobinama nisu fikcijski, već na prvi pogled pripadaju izvjestiteljskom, odnosno faktografskom tipu diskurza. U njima je stvoren svijet 'imaginarne Hrvatske' koja nije mimeza stvarne zemljopisno postojeće zemlje, već mita o toj zemlji izgrađenog na temelju nostalgичne čežnje za domom, kakve više u stvarnosti zapravo nema.«

Vrativši se u Hrvatsku devedesetih godina Vinko je Grubišić tako o domovini konstatirao: »Mi se međusobno

²⁷ V. Brešić 1998, str. 248.

²⁸ S. Listeš 2015, str. 23-24.

²⁹ Isto, str. 9-10. Listeš podsjeća na različitu terminologiju: emigrantska književnost, književnost u emigraciji, književnost u egzilu, književnost u dijaspori, književnost dijaspore, izvandomovinska književnost, književnost u iseljeništvu.

³⁰ Usp. K. Krešić Šesto – J. Lasić 2022, str. 132-133.

³¹ M. Bošnjak 2021, str. 12.

³² S. Listeš 2015, str. 27.

³³ Isto, str. 138.

³⁴ Usp. Škvorc 2004.

ne poznajemo.«³⁵ Pristup istim temama iz »domovinske« i »izvandomovinske« književne perspektive često nije isti jer iskustvo življene stvarnosti nije isto. Emigrantska je književnost nastajala u drugačijim uvjetima, Grubišićevim riječima »...usput. Uz borbu za kruh, (...) na račun sna i odmora, uz velika pregaranja nas i naših obitelji. (...)« Jezik je bio značajna prepreka u stvaranju emigrantske književnosti, ali i priroda egzila kao svojevrsnoga progona,³⁶ što je utjecalo na oblikovanje mitske slike domovine te poziciju »između dviju domovina«³⁷. Bez obzira na tu činjenicu, Branka Kalogjera svojom analizom pokazuje da je emigrantska književnost tematski i koncepcijski raznolika. Heterogenost emigrantske književnosti proizlazi iz okolnosti u kojima se domovina napustila, ovisi nadalje o političko-kulturnome kontekstu nove domovine pa sva emigrantska književnost nije zaokupljena istim temama niti o sličnim temama progovara na isti način.³⁸ Milan Bošnjak³⁹ također ukazuje na heterogene prakse hrvatske književnosti nastale u Njemačkoj koje na mitsku domovinu ne gledaju uvijek pozitivno, nego i kritički. Ipak, trajno je prisutan osjećaj razapetosti između naslijeđenoga i stečenoga osjećaja pripadnosti, osobito u mlađih pisaca.⁴⁰ Upravo je u ovoj karakteristici izvandomovinske književnosti moguće tražiti uzrok zbog kojega je čežnja čest alat u oblikovanju teksta.

O postmodernome poimanju prostornosti, tzv. prostornome obratu, posljednje se desetljeće puno pisalo i u nas. Štoviše, prostor je zadnjih godina često predmet znanstvenih skupova. Najveći je doprinos u nas temi prostornosti dao Stipe Grgas,⁴¹ a intenzivnije zaokuplja i Ivanu Brković koja je iznijela i pregled značajnijih istraživanja.⁴² Objedinjene spoznaje mogle bi se sažeti pod zajedničkim nazivnikom prostora kao ukupnoga ljudskoga iskustva. Njegov primarno geografski, opipljivi karakter samo je oklop koji u sebi sublimira individualna i kolektivna sjećanja, emocije, dekonstrukcije različitih fizičkih, mentalnih i duhovnih iskustava. Prostor je stoga moguće shvatiti kao književni tekst⁴³ koji čuva slojeve vremena.

Čest je model dekonstrukcije prostora u izvandomovinskoj književnosti sjećanje, a alat kojom se sjećanje priziva je čežnja. Kao što ideologija kreira prostor u skladu s vrijednosnim sustavom koji zagovara,⁴⁴ tako je prostor kreiran čežnjom iz perspektive promatrača obuzetoga čežnjom gotovo uvijek »bolji« prostor. Dekonstrukcija prostora čežnjom, dakle, koliko god taj prostor bio obilježen objektivno nepoželjnim parametrima (siromaštvo, teškoća), zapravo uvijek kreira »bolji, ljepši« prostor. Riječ je uvijek o svojevrsnoj »transformaciji prirodnih pejzaža u kulturne pejzaže«.⁴⁵ Kako veliki lomovi uvijek traže stvaranje novoga društvenog i kulturnog prostora,⁴⁶ tako se i čežnja autorskoga subjekta može shvatiti kao unutarnji lom koji kreira novu prostornu paradigmu.

Solin u *Putosnovicama* Duške Crmarić Tomašić u kontekstu prostornoga obrata, izvandomovinske i putopisne književnosti

U opusu Duške Crmarić Tomašić *Putosnovice* su navedene kao jedinstvena zbirka podijeljena u dva toma (*Putosnovice I.* i *Putosnovice II.*), objavljena 2017. godine. Analizi priključujemo i njezinu pjesničku zbirku *Galerija likova* (2018.). Iako je riječ o žanrovski različitim tekstovima (putopisnoj prozi i zbirci pjesama), argumentacija za analizu imaginarnih slika domovine, s posebnim osvrtom na rodni Solin, i u zbirci poezije proizlazi iz sadržajne usmjerenosti zbirke. U njoj Crmarić Tomašić svaku pjesmu posvećuje pojedincu iz svoga rodnoga kraja koji je obilježio njezino djetinjstvo. Opis ljudi i njihovih posebnosti putopisna je konstanta, zbog čega je u ovoj zbirci poezije moguće promatrati dekonstrukciju prostora domovine sjećanjem lirskoga subjekata, više negoli njegovom čežnjom. Sjećanje se ogleda u opisu ljudi iz zaustavljenoga vremena djetinjstva. Domovini zgusnutoj u slici zavičaja, solinske okoliće, nije suprotstavljena slika nove domovine, riječ je o slici oblikovanoj sjećanjem, jedinstvenoj i neponovljivoj. Tako konstruiran zavičaj obilježen je godišnjim ciklusima i osobnošću njegovih stanovnika koji odražavaju mikrokozmos

35 V. Grubišić 1991, str. 5.

36 Isto, str. 6-7, 47.

37 Usp. B. Kalogjera 2003 i Đ. Vidmarović 2009.

38 Usp. Đ. Vidmarović 2009.

39 Usp. M. Bošnjak 2021 i S. Listeš 2015, str. 11-27.

40 M. Bošnjak 2021, str. 277.

41 S. Grgas 2012.

42 I. Brković 2013.

43 Usp. Kozina 2011, str. 166.

44 Usp. Kozina 2011.

45 Isto prema Šakaja, str. 165.

46 Isto prema Schlögel 2011, str. 170.

u totalitetu. Bez Mičurina zabavljačkoga, živoga karaktera, nezamisiva su sva važna godišnja događanja:

»Mošćenju vremena između jematve i korizme
u subotnjim rupočanskim
nokturnima
Miji Suđinom Mičuri suđeno je bilo da onakav
kakav-takav
sav đavolast
od uha do uha nasmijan
sav čestit, gorljiv, hitar
s rasknjizenom harmonikom
pjesmi i raznim doskočicama doskoči
na balovima, na pirovima poskoči ...«⁴⁷

Nasuprot njemu, u autoričnim očima ništa manje značajno mjesto ne zauzima Tominka koja je svoj vijek proživjela u jednostavnosti i krotkosti dnevnoga rada:

»Cvjetolika, cvjetooka, cvjetoruka
uz bok Ledina krotkoćom lika,
dragošću lica i očiju blagih sjala joj glava
kao svileni mak proljeća davna
Odletjela joj proljeća s lastavicama
a ipak je znala zasukati rukave dana,
prisukati godine i kostobolju
k zemlji se sagnuti, čelo prignuti pa riđogrivu kupinu
i zelenogrivu travurinu golim rukama guliti.«⁴⁸

Likovi su često oslikani motivima zavičaja: Danica je tako »s osmijehom breze, s kosama vrbe, s plodnošću murve rotkinje«,⁴⁹ Žura se »ščučurio (...) na kamenitu prijestolju; / bolje reći raspupao se / kao kapara usred kamena u pripeci ljeta / prateći pogledom gušteričje igre.«⁵⁰ Knjižicom obuhvaćeni karakteri objedinjeni su bogatstvom flore i faune mediteranskoga podneblja (zmijska livadnjača, zujač muhač, prhljuš, prepelica, svraka, koštela, šipak, mendula, trešnja, murva, buhač, čičoka...) i zavičajnim toponimima (Kozjak, Rupotina, Blaca, Glavice, Voljak). Predstavljaju ravnotežu mikrokozmosa u totalitetu; neki su brzi, odvažni,

vedri, drugi spori, plašljivi, sjetni, introvertirani, vulgarni, mještanski ridikuli, prosjaci... Jasno je zaključiti iz opisa njihova karaktera, običaja, navada, zanimanja kako je izgledala solinska svakodnevnica autoričina djetinjstva. Seoski život susretao se sa stanovnicima obližnjega grada, a susret dvaju svjetova simbolički je iskazan likom poštaru Andrije koji donoseći vijesti mijenja svakodnevnicu: »Andrija bi naša sumračja ojutrio pismima.«⁵¹

S druge strane jedinstvenu cjelinu objedinjenu u dvjema knjigama *Putosnovice I.* i *Putosnovice II.* jasno se može odrediti kao putopisnu prozu. Uz naslov *Putosnovice I.* stoji »od lirskog zapisa do putopisa«. Iako pisana u prozi, stil je zbirke blizak lirskome izričaju, što, Brešić konstatira, nije strano putopisu. Autorica u *Putosnovicama I.* i *II.* ovjerava stvarno putovanje Australijom koje autorske subjektu služi kao okidač za referiranje na domovinu i kreiranje njezina imaginarnoga prostora. Sastavnice Dudine trijade »odlazak – put – dolazak«,⁵² koje uvjetno definira narativnim funkcijama putopisa, u najvećoj su mjeri realizirane čežnjom i sjećanjima autorskoga subjekta koji su potaknuti stvarnim putovanjem, no narativnost pa i prividna napetost ostvarena je upravo imaginarnim, mentalno-emocionalnom dekonstrukcijom ostavljenoga, izgubljenoga prostora. Dominantna emocija u iskazivanju odnosa prema domovini je čežnja, a dominantan postupak kontrast iskazan opisima trenutne domovine Australije i ispresijecan referencama na ostavljenju, zamrznutu, imaginarnu domovinu koje je pokrenuo australski doživljaj. Autorica se često u pojedinim poglavljima navraća odbrojanju svojih godina provedenih u tuđini svjedočeći da njihov broj ne potiče prilagodbu, nego baš suprotno, pojačava čežnju. Prepoznatljivo je takvo raspoloženje u nizu citata:

»Jadran i Split, poput dva kandilira, uvijek svijetle u noćima tuđine.«⁵³;

»Ostajem sama u ovim teškim danima, bilo da su božićni ili novogodišnji. Tada nostalgija hvata za grkljan!«⁵⁴;

»To mjesto me oduvijek podsjeća na Dalmaciju, makar joj ne može biti ni sluga, ali ipak...«⁵⁵;

47 D. Crmarić Tomašić 2018, str. 11.

48 Isto, str. 13.

49 Isto, str. 14.

50 Isto, str. 17.

51 Isto, str. 29.

52 D. Duda 1998, str. 336.

53 D. Crmarić Tomašić 2017a, str. 208.

54 Isto, str. 221.

55 Isto, str. 222.

»Tužno je u ovom kišnom mjesecu studenom, usred tuđeg ljeta.«⁵⁶;

»O, ljeta tuđine, oprosti što te ne priznajem. Nije da neću. Ne mogu! Trebalo bi mirisati ljetnje da bi bilo ljeto. Gdje je pjesma pijanih cvrčaka? Ne čujem ditirambe! Ni popci ni zrikavci ne oglašuju se noću. Gdje je miris cvjetnih jagoda, trešanja i višanja? Gdje je popodnevi mrmor grada koji se fjakasto budi? Gdje je miris smole borove kore? Ljeta tuđine, zašto si bez okusa i mirisa? (...) Ne samo moja ljeta, i moje nedjelje bile su mirisne. Bile su s okusom lažine i vina, s okusom domaćeg kruha i zrelih jagoda, bile su s mirisom jorgovana i skrivenih ljubica. Moje nedjelje moglo se opipati i mirisati. Bile su... i jesu. Ove nisu. Sterilne su i anemične. Bez okusa i bez mirisa. Ispunjaju me moje nedjelje i moja ljeta usred tuđeg ljeta. Ne otimajte mi moje nedjelje. Ne mijesajte moja ljeta sa zimom tuđine.«⁵⁷;

»U meni se komeša zimska studen jer sam tuđa svima, kao i svi meni.«⁵⁸;

»Liježem svaku večer u šarene plahte tuđinom išarane, a sjećanja traže one bijele koje su majčine ruke strpljivo prale i glačale. Umornu glavu spuštam na jastuk nečije domovine, a moj jastuk ostaje osamljen u noći mog dalekog doma. Tijelo liježe u neznani krevet tuđine, kao u mrtvački lijes, i tek kad na čarobnom sagu odlepršam u noć, u daljine tako bliske – tad postojim.«⁵⁹;

»Mislima smo već zakoračili u Hrvatsku. A kad tamo nismo, pitam se?«⁶⁰;

»Ti, ovaj brate, o onome misliš sve naopačke. Misliš da leti i bez zrakomlata, da se kupa u medovini, da ispija stoput na dan bourbon i da ne sanja stalno o Njoj. O, ovaj brate, o onome misliš da rijeka mlijeka uz kuću mu teče, da pečene patke i zlatne krave padaju s neba na plantaže kave, i da ispija konjak il' bourbon i da ne sanja stalno o Njoj.«⁶¹;

»O, brate moj i brate moj, i onaj i ovaj, ja, sestra vaša, zamišljam glasno kako bi bilo čudesno to da ti, onaj, dođeš ovom, a ti, ovaj, odeš onom i razmijenite dom i dom. Jedan bi u ocean prelijevao ono more u ovo – kap po kap. Sadio bor i ružmarin, tražio bourbon

misleći o Njoj i kleo uru, i čas i onaj dan kad je ustupio svoj dom za dom bratu svom.«⁶²

Slika domovine gledana »izvandomovinskim očima« izokrenuta je u odnosu na perspektivu »vanjskoga promatrača«; zaustavljanjem u sjećanju pokrenutom snažnom čežnjom, ona postaje dekonstruirana stvarnost temeljena na davno prošleme vremenu, najčešće iskazane slikama djetinjstva i mladosti autorskoga subjekta. Opisujući blještavilo svjetlosnih efekata australske novogodišnje noći i prijenosa novogodišnjega dočeka iz drugih svjetskih centara, stječe se gotovo ironijski odmak od trenutne domovine: raskalašenoj mladeži, umjetnoj ljepoti, autorica ne suprotstavlja novogodišnje dočeka u domovini, ali puninom opisa sugerira prenaglašenost, neprirodnost novoga milenija, vremena i mjesta kojemu samo fizički pripada, dočim je njezin mentalno-duhovni prostor sasvim drugačiji i sasvim drugdje. Australija uvijek predstavlja uređenost, ali istovremeno i neprirodno koje svojom uređenošću nikada ne može biti bolje od originala, odnosno od domovine. To je vrlo često čežnjom oblikovana slika nove domovine – uređenost bez duše. Ljepotu tako ne čini samo izvanjski sklad, nego i osjećaj promatrača prema ljepoti. Promatrajući ljepotu cvijeća u svojoj okolini, autorski subjekt zaključuje:

»Uz mnoštvo minijaturnih palmi raste drvo sreće, ili drvo života. Dosegnut će uskoro krov kuće. Raste li i sreća s njim? Prvi put ugledah cvijet tog cvijeta, tog drva života. Imitacija sarkofaga koji je, zahvaljujući svjetlosti, kiši i prašini, dobio patinu antike, slaba je utjeha mojim uspomena na salonitanske mozaike.«⁶³;

»Grm rascvale lavande opominje me na obećanje dano sebi samoj da ću jednom po hvarskim škrapama mirisati i brati lavandu i ljubičasto bojiti stih.«⁶⁴

Čežnja se potom na svakoj stranici pretapa s ironijom iskazanom kontrastom »domovina ovdje« i »domovina tamo«:

56 Isto, str. 231.

57 Isto, str. 232.

58 Isto, str. 233.

59 Isto, str. 234-235.

60 Isto, str. 257.

61 Isto, str. 271.

62 Isto, str. 272.

63 Isto, str. 31.

64 Isto, str. 34.

»Bijah zamišljena i preko oka ugledah niska stabla. Pomislim na masline. Ne haluciniram li? Trgoh se. Nižu se reklame u raznim bojama: *Big Roaster, Red Roaster, McDonald, Kentucky Fried Chicjen, Pizza Jut, Take Away*.«⁶⁵;

»Stari i novi crjepovi ne poznaju simfoniju sredozemnih krovova.«⁶⁶

Putopis Duške Crmarić u cjelini je koncipiran na način da se opisuje svakodnevica i putovanje po Australiji, ali svaki detalj povratak je u zamrznutu prošlost:

»Gdje su ljetne večeri kad bi navratili do ove uvalice Smokvičani, Splićani, Solinjani i ostali -ani na dobru ribu, domaće vino, šalu i pjesmu, uz žmirkanje ferala rastegnuli priče o svemu tamo preko oceana? Nitko od ukučana nije htio pridošlicama razbiti iluziju da je ovo mjesto *the best corner on the earth*. Idila nad idilama. S njihovim odlaskom, od ponedjeljka pa nadalje, noćne more bile su na obzorju.«⁶⁷;

»Ovom brokatnom pejzažu jutra dodajem prozirnju krišku tosta ne bih li premazom od crnih šljiva približila mirisom ona jutra u kojima je Majka svoje umijeće i nadahnuće umjesto u stih upletala u hranu. Umjetnost je bila nahraniti mnoga usta u izobilju neimaštine. U džemu crnih šljiva uvijek vidim majčin stih.«⁶⁸

Putujući australskim Plavim planinama, autorica »budna sanja vrh Mosora koji se pretvara u Olimp svakoga jutra pri izlasku sunca:«⁶⁹ »Bilježim u dnevnik kržljave dojmove: Još uvijek sam u *comi* otkad sam ostavila moj *lipi Split* i tužni Solin.«⁷⁰

Iako Crmarić Tomašić izražava čežnju za domovinom u cjelini, nekoliko je značajnih mjesta koja odražavaju tu cjelovitost. Solin je jedno od njih. Na jednome mjestu⁷¹ autorica kaže kako je bez uspomena kao bez očiju, ruku, nogu. Njezina je domovina satkana od zamrznutih uspomena koje najčešće oživljavaju u motivima mediteranske flore i faune i u obiteljskim motivima koji su gotovo uvijek izraženi u slici rodnoga mjesta.

Iako se Solin kao referentna točka kontinuirano pojavljuje u oba putopisna dijela, posebice je intenzivan autoričin doživljaj Solina u *Putosnovicama II*. u kojima su pojedina poglavlja posvećena isključivo Solinu. Prvi ulomak naslovom *Ulazim tiho kroz Porta Caesarea* ukazuje na smjer autoričina putovanja – antičku Salonu. Svoju privrženost prostoru antičke Salone autorica iskazuje nizom podnaslova koji skladno objedinjuju arheološko bogatstvo Salone: *Fibule, Prstenje, Kopče i okovi, Naušnice, Narukvice, Geme, Kasnoantičko staklo, Glinene svjetiljke, Fibula sunca i sna, Pitanja, Amfore, Utezi...* U drugome poglavlju, *Solinu i uspomenu* u *pohode*, autorica šeta Solinom, ali čitatelj tek mjestimično stječe dojam o njezinu doživljaju suvremenoga Solina jer svaka suvremena slika samo je okidač za povratak u prošlost. Novo i Staro groblje točke su susreta s prošlošću. Sjećanje je doživljeno kao »breme« smisla: »Bože, hvala ti što si me obremenio sjećanjima. Što bih bez njih? Bila bih frula bez pastira; notni papir bez nota; križ bez Isusa.«⁷² U *bosonogom djetinjstvu Žeginih* ulomak je u kojem je naznačena točka početka – ako je Novo i Staro solinsko groblje točka kraja, autoričina rodna kuća označava početak. Te dvije točke simbolično objedinjuju njezinu sliku Solina. Susret s kućom susret je s djetinjstvom u kojemu je posebnu ulogu imala obitelj:

»Prozori su ostali otvoreni. Prepuni zvijezda materine duše. Prepuni mjeseca i očeve duše. Okviri prozora su svijetlili kao drvca u božićnoj noći. Potkrovlje je bilo prepuno anđela. Nisu li to bili moji braća i sestre? (...) U toj noći, brzinom svjetlosti, vratila sam sve neprospavane noći pod krovom tuđine i htjela ih kući vratiti.«⁷³

Vrlo karakteristična točka jest želja za predajom baštine, nepripadanje lirskoga subjekta ni domovini ni izvan domovine, riješit će se jedino »predajom luči«, »da među potomcima nađem barem jednoga kojemu ću predati luč.«⁷⁴ Solin se pojavljuje ravnopravno drugim važnim mjestima autoričina života, ali bi se moglo konstatirati da su najmotivnije stranice vezane upravo za Solin koji je u

65 Isto, str. 160.

66 Isto, str. 36.

67 Isto, str. 50.

68 Isto, str. 51.

69 Isto, str. 81.

70 Isto, str. 128.

71 Isto, str. 129.

72 D. Crmarić Tomašić 2017b, str. 24.

73 Isto, str. 41.

74 Isto, str. 46.

autoričinu životu početak i kraj, a sva ostala mjesta kao da se nižu na toj liniji. Tijelo i duša lirskoga subjekta ostaju odvojene,⁷⁵ vječno obavijene dominantnim osjećajem putopisa – čežnjom, najupečatljivije iskazanom rečenicom: »Kad sam u Hrvatskoj, Australija je negdje Dolje ispod; dok sam u Australiji, Hrvatska je sva u meni.«⁷⁶

Zaključak

Putopisni zapisi Duške Crmarić Tomašić *Putosnovice I. i II.* (2017.) svojom se strukturom uklapaju u obrazac hrvatske putopisne književnosti. Dodatno analiziranu zbirku pjesama *Galerija likova* (2018.) s putopisom povezuje prikaz stanovnika rodnoga mjesta. Uzimajući kao polaznu točku stvarno putovanje po Australiji, autoričin tekst izgrađen je kontrastiranim slikama domovine u kojoj živi i domovine iz koje potječe i kojoj istinski pripada. Temeljni

su alati u izgrađivanju teksta sjećanje i čežnja, a temeljni motivi kojima je doživljena domovina mala su mjesta značajna za autoričin život. U tom smislu Solin je dominantni motiv, a pojedina su mu poglavlja izričito posvećena. Slika Solina u putopisnoj prozi Duške Crmarić oblikovana je čežnjom i sjećanjem; riječ je o dekonstrukciji prostora zavičaja u imaginarni duhovni prostor autoričine intimne, čime se autorica uklapa u korpus izvandomovinske književnosti, određen Bošnjakovom primjedbom o trajnoj identitetskoj neuravnoteženosti između naslijeđenoga i stečenoga osjećaja pripadnosti. Njezin putopis i zbirku pjesama moguće je promatrati kao lirsku sliku solinske prošlosti koja, osim uživanja u književnoj riječi, suvremenome čitatelju pruža mogućnost kulturološkoga promišljanja o prostoru nekada i sada te o kulturološkome značenju i značaju sjećanja kao čuvara smisla.

Literatura

- M. Bošnjak 2021 Milan Bošnjak, *Hrvatska književnost nastala u Njemačkoj 1990. – 2013.*, Zagreb 2021.
- V. Brešić 1998 Vinko Brešić, *Hrvatska emigrantska književnost (1945.-1990.)*, *Croatica* 27/45-46, Zagreb 1998, 247-271.
- V. Brešić 2015 Vinko Brešić, *Hrvatska književnost 19. stoljeća*, Zagreb 2015.
- J. Brkić-Vejmelka 2019 Jadranka Brkić-Vejmelka, *Lika u putopisu Dragutina Hirca – pozivnica za (turističko) putovanje*, *MemorabiLika* 2, Gospić 2019, 85-97.
- I. Brković 2013 Ivana Brković, *Književni prostori u svjetlu prostornog obrata*, *Umjetnost riječi* 57/1-2, Zagreb 2013, 115-138.
- D. Crmarić Tomašić 2017a Duška Crmarić Tomašić, *Putosnovice I.*, Zagreb 2017a.
- D. Crmarić Tomašić 2017b Duška Crmarić Tomašić, *Putosnovice II.*, Zagreb 2017b.
- D. Crmarić Tomašić 2018 Duška Crmarić Tomašić, *Galerija likova*, Zagreb 2018.
- D. Duda 1998 Dean Duda, *Žanrovi hrvatskoga romantičarskog putopisa*, *Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 24, Zagreb 1998, 326-344.
- D. Duda 2012 Dean Duda, *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*, Zagreb 2012.
- S. Grgas 2012 Stipe Grgas, *O zaokretu ka prostoru*, *Filozofska istraživanja* 32/1, Zagreb 2012, 169-177.

75 Isto, str. 158.

76 Isto, str. 237.

- V. Grubišić 1991 Vinko Grubišić, *Hrvatska književnost u egzilu*, Barcelona – München 1991.
- B. Kalogjera 2003 Branka Kalogjera, *Pisci između dviju domovina*, Rijeka 2003.
- F. Kozina 2011 Filip Kozina, *Socrealistička kultura i književnost otapanja. Literarizacija prostora i sp. cijalizacija literature*, Umjetnost riječi LV/3-4, Zagreb 2011, 163-193.
- K. Krešić Šesto – J. Lasić 2022 Katrin Krešić Šesto – Josip Lasić, *Očuvana pjesnička riječ na hrvatskome jeziku u australskoj državi New South Wales*, u: Tea-Tereza Vidović Schreiber – Ivana Odža (ur.), *Vinjeta za zavičaj. U spomen na Josipa Pupačića (1971. – 2021.)*, Split, 2022, 127-174.
- S. Listeš 2015 Srećko Listeš, *Emigrantska Hrvatska revija*, Split 2015.
- K. Luketić 2016 Katarina Luketić, *Balkan: od geografije do fantazije*, Zagreb – Mostar 2013.
- B. Škvorc 2004 Boris Škvorc, *Egzilna i emigrantska književnost: Dva modela diskontinuiteta u sustavu nacionalnog književnog korpusa u doba kulturalnih studija*, Kolo 2/2004, Zagreb 2004, <https://www.matica.hr/kolo/296/egzilna-i-emigrantska-knjizevnost-dva-modela-diskontinuiteta-u-sustavu-nacionalnog-knjizevnog-korpusa-u-doba-kulturalnih-studija-20257/> (10. 7. 2024.)
- Đ. Vidmarović 2009 Đuro Vidmarović, *Hrvatsko rasuće*, Split 2009.

Summary

Ivana Odža

Expatriate longing of Duška Crmarić Tomašić

Key words: longing, homeland, emigrant literature, space imaginary, travelogue, Solin

The aim of this paper is to present the experience of the homeland, with a special focus on the birthplace, Solin, in the travel prose *Putosnovice* (2017) and the poetry collection *Galerija likova* (2018) by Duška Crmarić Tomašić. By applying the spatial turn theories, the analysed literary works are considered in the context of Croatian travel writing tradition and in the context of Croatian emigrant literature. The analysis showed that the fundamental tools in constructing the text are memory and longing, which are used to contrast the space of the «two homelands» - the one from which one originates and the one to which one has arrived. The main motifs through which the homeland is experienced are the small places significant to the author's life. Solin is a recurring motif, with certain chapters explicitly dedicated to it. The depiction of Solin in Duška Crmarić's travel prose is a deconstruction of the space of memory into an imaginary spiritual space of the author's inner world, clearly positioning the author within the expatriate literature. In a broader cultural context, her travelogue and poetry collection can be seen as a lyrical portrayal of the Solin's past, offering contemporary readers an opportunity for cultural reflection on space, both past and present, and on the cultural meaning and importance of memory as a guardian of significance.

Translated by Radovan Kečkemet

